

УДК 342.7

DOI <https://doi.org/10.32782/2521-6473.2023-3.7>

М. В. Корнесюк, студент 1 курсу магістратури
факультету прокуратури
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

М. О. Скляр, студентка 1 курсу магістратури
факультету прокуратури
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

К. І. Степанюк, студентка 1 курсу магістратури
факультету прокуратури
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ОБМЕЖЕННЯ ПРАВА НА ОСВІТУ У ПРОЦЕСІ МОБІЛІЗАЦІЇ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: РОЗДУМИ ПРО ЗАКОНОПРОЄКТ № 9672

Наукова стаття присвячена актуальному та важливому питанню правомірності обмеження права на освіту певної категорії населення через процес мобілізації в умовах воєнного стану. Автори обґрунтовують доцільність цього дослідження з посиланням на статистичну інформацію, яка свідчить, що з початком повномасштабного військового вторгнення зросла кількість осіб чоловічої статі призовного віку, які розпочали здобувати рівень освіти, що є рівнозначним, або є нижчим за здобутий рівень попередньої освіти. На думку авторів, така тенденція може свідчити про зловживання своїм правом на освіту цими особами, які намагаються таким чином отримати відстрочку від військової служби.

У першій частині дослідження автори звертають увагу на сутність та важливість права на освіту, апелюють до норм національного законодавства, а також до міжнародних документів, які гарантують кожній особі право на освіту. При цьому автори вказують, що саме кожна особа може здобувати освіту і це серед іншого не залежить від її віку, статі, релігійних чи інших переконань тощо.

У подальшому автори описують проблему, яка викликала жваву дискусію серед юристів, політиків та пересічних громадян. Автори розкривають сутність можливих змін, які можуть бути внесені до статті 23 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію», в аспекті позбавлення відстрочки від призову на військову службу для певної категорії громадян.

У науковій статті здійснено ґрунтовний аналіз можливого обмеження права на освіту за допомогою використання трискладового тесту, який вироблений релевантною практикою Європейського суду з прав людини. Авторами зазначається, що текст законопроекту № 9672 у випадку його прийняття та набрання ним чинності може відповідати двом елементам тесту: законності та легітимній меті. З приводу ж необхідності обмеження права на освіту в демократичному суспільстві ситуація є складнішою. У науковій статті зазначається, що запропоноване обмеження не відповідає пропорційності як умові останнього елемента трискладового тесту, адже досягти легітимної мети є можливим за допомогою більш індивідуалізованих заходів. Для їх втілення є необхідним посилення контролю за якістю надання освіти навчальними закладами та за відрахуванням осіб, які не виконують навчальний план.

Ключові слова: право на освіту, обмеження права на освіту, мобілізація, трискладовий тест, необхідність в демократичному суспільстві, пропорційність.

M. V. Kornesiuk, M. O. Skliar, K. I. Stepaniuk. Restrictions on the right to education during mobilisation under martial law: reflections on draft law № 9672

The article is devoted to the topical and important issue of the legality of restricting the right to education of a certain category of population through the process of mobilisation under martial law. The authors substantiate the expediency of this study with reference to statistical information showing that with the beginning of a full-scale military invasion, the number of males of military age who have started to obtain a level of education that is equivalent to or lower than the level of previous education has increased. According to the authors, this trend may indicate an abuse of their right to education by these individuals, who are trying to obtain a deferral from military service in this way.

In the first part of the study, the authors draw attention to the essence and importance of the right to education, referring to the provisions of national legislation, as well as to international documents that guarantee everyone the right to education. At the same time, the authors point out that it is every person who can receive education, and this, among other things, does not depend on their age, gender, religious or other beliefs, etc.

The authors go on to describe the issue, which has sparked a lively debate among lawyers, politicians and ordinary citizens. The authors reveal the essence of possible amendments that may be made to Article 23 of the Law of Ukraine "On Mobilisation Training and Mobilisation" in terms of depriving certain categories of citizens of the right to defer military service.

© М. В. Корнесюк, М. О. Скляр, К. І. Степанюк, 2023

The article provides a thorough analysis of the possible restriction of the right to education using the three-part test developed by the relevant case law of the European Court of Human Rights. The authors note that the text of Draft Law № 9672, if adopted and enacted, may meet two elements of the test: legality and legitimate purpose. As for the need to restrict the right to education in a democratic society, the situation is more complicated. The article notes that the proposed restriction does not meet the proportionality requirement of the last element of the three-part test, as it is possible to achieve a legitimate aim through more individualised measures. To implement them, it is necessary to strengthen control over the quality of education provided by educational institutions and over the expulsion of persons who do not comply with the curriculum.

Key words: right to education, restriction of the right to education, mobilisation, three-part test, necessity in a democratic society, proportionality.

Постановка проблеми. У зв'язку з повномасштабним військовим вторгненням держави-агресора на територію України 24 лютого 2022 року змін зазнала низка сфер суспільних відносин, зокрема царина прав людини. Як відомо, не всі права людини мають абсолютний характер, це означає, що у певних випадках вони можуть бути обмежені, звісно, якщо буде дотримано усіх умов правомірності такого обмеження. В умовах воєнного стану особливої уваги заслуговує питання права на освіту та можливості його обмеження у зв'язку із процесом мобілізації.

У 2022 році до закладів освіти зараховано на навчання 106 771 вступників чоловічої статі призовного віку, які розпочали здобувати рівень освіти, що є рівнозначним, або є нижчим за здобутий рівень попередньої освіти. Із них за рівнями: Кваліфікований робітник – 11 285, Фаховий молодший бакалавр – 12 069, Бакалавр – 27 561, Магістр – 46 820, Доктор філософії – 9 036. Не став винятком у зазначеній тенденції і поточний 2023 рік. Хоча вступна кампанія поточного року до закладів освіти ще триватиме до 30 листопада, вже зараз станом на 28 серпня чисельність таких осіб становила 74 059 вступників [1]. Це означає, що спостерігається тенденція до здобуття освіти особами чоловічої статі, які її вже здобували, що у свою чергу дає підстави вважати, що значна частина цих «абітурієнтів» при вступі керуються не бажанням навчатись, а можливістю отримати відстрочку від військової служби. За таких умов виникає питання щодо співвідношення публічних та приватних інтересів. З одного боку, право на освіту гарантується, однак з іншого – особи, які вступають на навчання задля отримання відстрочки, фактично зловживають своїми правами, тому держава повинна реагувати на таку поведінку.

Саме тому наразі йде бурхлива дискусія щодо можливості обмеження права на освіту в аспекті позбавлення права на відстрочку осіб чоловічої статі певного віку, які здобувають освіту. З огляду на неоднозначність таких ініціатив, доцільно буде в рамках цього дослідження присвятити увагу саме аналізу правомірності таких обмежень, адже вказане питання є надзвичайно актуальним та важливим.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Обрана тема, є недостатньо дослідженою в науковому співтоваристві, оскільки є досить актуальною, водночас окремі її аспекти досліджували в своїх працях: В. М. Абрамова, О. І. Антонюк, С. О. Кузніченко, А. Оржаховська, О. М. Романова, А. С. Славко, В. Д. Яремчук. Однак питання правомірності обмеження права на освіту за законопроектом № 9672 із застосуванням трискладового тесту ще не було здійснене.

Метою статті є ґрунтовний аналіз правомірності обмеження права на освіту певних категорій населення в процесі мобілізації в умовах воєнного стану. Для цього у науковій статті буде проведено дослідження визначеного питання за допомогою так званого трискладового тесту.

Виклад основного матеріалу. Право на освіту класично відносять до прав людини другого покоління. Вважається, що спочатку людина досягнула важливості особистих прав, без яких неможливе її нормальне існування, права ж людини другого покоління, тобто соціальні, економічні, культурні права почали відігравати вагомий роль, коли людство прийшло до висновку, що просто існування, життя, недоторканості замало для того, аби бути повноцінним членом соціуму. Так, серед прав другого покоління право на освіту займає вагомий місце поряд із правом на житло, на вільний розвиток особистості, на майно тощо. Роль права на освіту важко переоцінити у сучасному світі, з огляду на це воно закріплене як на рівні національного законодавства, так і має своїм підґрунтям низку міжнародних актів.

Відповідно до статті 53 Конституції України кожен має право на освіту. Повна загальна середня освіта є обов'язковою. Держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах; розвиток дошкільної, повної загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої і післядипломної освіти, різних форм навчання; надання державних стипендій та пільг учням і студентам. Громадяни мають право безоплатно здобути вищу освіту в державних і комунальних навчальних закладах на конкурсній основі [2]. Закріплення у Основному Законі такого права свідчить про його неабияку важливість. Звісно, творці Конституції України досить якісно попрацювали над каталогом прав людини, яких вона закріплює досить багато. Добре це чи погано однозначно відповісти не можна, бо лише декларативного запису замало для того, аби говорити про рівень забезпеченості того чи іншого права. Важливими є також позитивні та негативні зобов'язання держави у цій сфері.

На рівні міжнародного права праву на освіту також присвячена значна увага. Так, наприклад, ст. 26 Загальної декларації з прав людини [3] та ст. 13 Міжнародного Пакту про економічні, соціальні та культурні

права [4] гарантовано право на освіту. Стаття 2 Протоколу № 1 до Європейської конвенції з прав людини зазначає, що нікому не може бути відмовлено у праві на освіту. Держава при виконанні будь-яких функцій, узятих нею на себе в галузі освіти і навчання, поважає право батьків забезпечувати таку освіту і навчання відповідно до їхніх релігійних і світоглядних переконань [5]. Кожен із цих міжнародних документів, що закріплює право на освіту, вказує на те, що саме «кожен» має відповідне право. Це означає, що не можуть бути встановлені якісь дискримінаційні обмеження, які б позбавляли людину можливості реалізувати це право.

З огляду на наведене вище не можна оминати увагою і Конвенцію про подолання дискримінації в освіті. У ст. 1 передбачено, що у межах цієї Конвенції термін «дискримінація» охоплює будь-яке виокремлення, виключення, обмеження чи надання переваги за ознаками раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, економічного стану чи народження, що має на меті або є наслідком знищення або порушення рівності в освіті, зокрема:

- а) позбавлення будь-якої особи чи групи осіб доступу до освіти будь-якого типу чи рівня;
- б) обмеження будь-якої особи чи групи осіб освітою нижчого рівня;
- в) створення або підтримку окремих освітніх систем або закладів для осіб чи груп осіб, крім випадків, передбачених положеннями статті 2 цієї Конвенції; або

г) створення будь-якій особі або групі осіб умов, несумісних з гідністю людини [6]. Таким чином, вбачається, що при забезпеченні права на освіту держави не можуть запроваджувати механізми, які призводять до дискримінаційного обмеження цього права через наявність у особи певних захищених ознак. Зважаючи на існування відповідної Конвенції, можна зробити висновок, що проблема порушення права на освіту є актуальною не лише для України, а й для усього світу.

Можна цілком погодитись із позицією В.Д. Яремчук, що право на освіту представляє собою передбачені нормами міжнародного та національного права вид та міру можливої поведінки (діяльності) людини, яка спрямована на розвиток власної індивідуальності та особистості шляхом здобуття, розвитку, тренінгу знань, умінь, навичок, компетенцій, поглядів, переконань, досвіду, здібностей в ході навчання та власної цілеспрямованої діяльності [7, с. 299]. Таке тлумачення права на освіту дозволяє стверджувати, що дійсно реалізація права на освіту повинна мати на меті навчання, розвиток. Якщо ж бажання особи реалізувати своє право на освіту пов'язане із отриманням певних переваг, привілеїв чи гарантій, то у такій поведінці можуть вбачатися ознаки зловживання правом.

З'ясувавши сутність права на освіту та виокремивши правові основи його закріплення на рівні національного та міжнародного права, слід безпосередньо перейти до основної частини нашого дослідження. Як відомо, мережею останнім часом почали ширитись новини про те, що ніби то особи чоловічої статі не зможуть отримувати освіту у зв'язку із мобілізацією. Розглянемо цю проблему більш детально.

Відповідно до абз. 4 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» мобілізація – комплекс заходів, здійснюваних з метою планомірного переведення національної економіки, діяльності органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій на функціонування в умовах особливого періоду, а Збройних Сил України, інших військових формувань, Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту – на організацію і штати воєнного часу. Мобілізація може бути загальною або частковою та проводиться відкрито чи приховано [8]. Таким чином, із початком воєнного стану в Україні відбувається мобілізація, мета цього процесу досить прозора та зрозуміла – забезпечити належний захист суверенітету, територіальної цілісності України та дати відсіч збройній агресії держави-терориста.

Звісно, необхідність мобілізації в Україні не варто навіть доводити. Можлива кількісна перевага ворога із урахуванням того, наскільки населення РФ більш, ніж населення нашої держави, призводить до необхідності мобілізації значної кількості військовозобов'язаних. Перемога у війні з агресором – це справа всього українського народу, тому мобілізація дійсно є виправданим заходом для пришвидшення цієї перемоги.

В той же час найбільш проблемним та обговорюваним питанням в Україні в аспекті обраної тематики для дослідження є те, що в Парламенті зареєстровано законопроект № 9672 «Про внесення змін до статті 23 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію». Зокрема, в ст. 23 Закону «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» автори законопроекту пропонують визначити, що: «Призову на військову службу під час мобілізації, на особливий період не підлягають також: здобувачі професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої освіти, які за денною або дуальною формами здобуття освіти здобувають рівень освіти, що є вищим за раніше здобутий рівень освіти у послідовності, визначеній Законом України «Про освіту», якщо навчання було розпочато не пізніше року досягнення здобувачем освіти 30-річного віку, а також докторанти, які навчаються за денною або дуальною формами здобуття освіти» [9]. Простіше кажучи, метою цих змін у законодавстві є мобілізація: військовозобов'язаних, які пізніше, ніж за рік до свого 30-ліття вирішили здобувати освіту (крім докторантів); військовозобов'язаних, які здобувають освіту не у послідовності, визначеній Законом України «Про освіту». Наприклад, громадянин С. (31 рік) вирішив здобути другу вищу освіту за освітньо-кваліфікаційним ступенем бакалавра, при цьому він має диплом бакалавра за іншою спеціальністю. У такому випадку ця особа, за відсутності інших обставин, що унеможливають проходження військової служби, підлягатиме мобілізації.

Не можна сперечатися з тим, що як зазначає О. М. Романова, мобілізація є одним з основних елементів системи оборонних заходів держави, необхідність якої полягає в тому, що утримання в мирний час військовослужбовців має бути у тій кількості, яка була б достатньою для відсічі збройній агресії або ведення повномасштабної війни. Мобілізація охоплює комплекс заходів, спрямованих на переведення державної інфраструктури та військових сил країни у військовий стан у зв'язку з надзвичайними умовами всередині країни або ж за її межами [10, с. 77]. Таким чином, якщо мобілізація має цілком правомірну мету, то чи можуть у процесі мобілізації бути порушені права особи, зокрема право на освіту? Пропонуємо більш глибоко поглянути саме на правомірність такого обмеження.

Ст. 64 Конституції України визначає перелік прав та свобод людини і громадянина, які не можуть бути обмежені. До цього переліку не входить ст. 53, відповідно, деякі обмеження щодо права на освіту можуть встановлюватись в умовах воєнного стану [2]. Думається, що дійсно попри важливість цього права, воно не є абсолютним, тобто може підлягати обмеженню.

Зазвичай, коли у науці досліджується питання обмеження прав людини, особлива увага звертається на релевантну практику Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ). Так, відповідно до усталеної практики ЄСПЛ обмеження права на освіту існують, хоча зі статті 2 Протоколу № 1 не випливає жодного явного обмеження. Проте такі обмеження не повинні порушувати суті права на освіту і позбавляти його ефективності. Ці обмеження повинні бути передбачені законом і мають переслідувати законну мету, незважаючи на те, що у сфері дії статті 2 Протоколу № 1 не існує вичерпного переліку «законних цілей» (Leyla Şahin проти Туреччини, § 154) [11, с. 7]. Таким чином, у питаннях можливості обмеження права на освіту, як і щодо інших прав, ЄСПЛ керується так званим трискладовим тестом.

Трискладовим тестом зазвичай прийнято вважати алгоритм перевірки правомірності обмеження певних прав, який передбачає перевірку трьох аспектів цього обмеження, а саме те: чи є таке обмеження законним (передбаченим у законі), чи переслідує воно легітимну мету та чи є воно необхідним у демократичному суспільстві. З приводу трискладової перевірки обмеження, яке можливо буде запроваджено, варто зазначити наступне.

Першим елементом трискладового тесту є законність обмеження прав та свобод. Найбільш очевидною вимогою законності є передбаченість відповідного обмеження в законі, який тлумачиться Європейським судом з прав людини в широкому розумінні. Водночас, буде помилковим стверджувати, що принцип законності має формальний характер, адже для констатації законності, недостатньо самого лише поміщення певного обмеження до законодавчого акту.

Принцип законності зумовлює й певну якість нормативних приписів, а саме достатню доступність, чіткість і передбачуваність у своєму застосуванні положень національного законодавства. У п. 37 рішення у справі “Tolstoy Miloslavsky v. United Kingdom” ЄСПЛ зазначив, що під терміном «закон» слід розуміти: 1) законодавчі акти; 2) прецедентне право. Закон має відповідати вимогам «доступності» та «передбачуваності» [12, с. 82].

В аспекті законопроекту № 9672 особливій уваги заслуговує передбачуваність, адже постає запитання з приводу наявності відстрочки від мобілізації в осіб, які вступили для здобуття певного рівня освіти до моменту прийняття та набрання чинності відповідним законом (якщо він буде прийнятий). В Основному Законі міститься норма про заборону зворотної дії нормативно-правових актів, яка вміщує й певні винятки. Так, відповідно до ч. 1 ст. 58 Конституції України, закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи [2]. Тож, за загальним правилом, зворотна дія не допускається, крім випадків, коли нормативно-правовий акт пом'якшує або скасовує відповідальність. Згідно з рішенням Конституційного Суду України, це означає, що нормативно-правові акти поширюють свою дію тільки на ті відносини, які виникли після набуття законами чи іншими нормативно-правовими актами чинності. Закріплення названого принципу на конституційному рівні є гарантією стабільності суспільних відносин, у тому числі відносин між державою і громадянами, породжуючи у громадян впевненість у тому, що їхнє існуюче становище не буде погіршене прийняттям більш пізнього закону чи іншого нормативно-правового акта [13]. Фактично, питання поширення норм цього законопроекту на тих студентів, які розпочали навчання до набрання чинності законом (якщо відбудеться його прийняття) та яким більше не буде передбачена відстрочка від мобілізації – залишається відкритим.

Теоретично, у випадку прийняття законопроекту № 9672 законодавець може дотриматися принципу законності (в т.ч. вимоги щодо передбачуваності), а тому необхідно проаналізувати дотримання легітимної мети та необхідності у демократичному суспільстві.

З приводу наявності легітимної мети обмеження права на освіту сумнівів не виникає, вона має місце. Український народ протистоїть повномасштабному військовому вторгненню російської федерації, а тому для забезпечення незалежності й територіальної цілісності, необхідною є мобілізація в достатній кількості. Остання, зокрема, може передбачати вжиття додаткових заходів для розширення мобілізаційного потенціалу.

Найбільш складним у цьому випадку є встановлення останнього елементу трискладового тесту – необхідності в демократичному суспільстві. Для констатації дотримання цього елементу, необхідним є щоб

обмеження відповідало «нагальній суспільній потребі» і було «пропорційним законній меті». З приводу нагальної суспільної потреби стверджувати складно, оскільки дані щодо кількості загиблих та поранених українських захисників не розголошуються, що пояснюється умовами воєнного стану. Що ж стосується пропорційності, то видається, що легітимної мети є можливим досягти іншим шляхом, який не передбачатиме позбавлення права на відстрочку від мобілізації усіх студентів та аспірантів віком від 30-ти років.

Підхід, який пропонується законопроектом № 9672 є загальним та не передбачає встановлення справжніх мотивів студента чи аспіранта, який здобуває освіту. Схожа ситуація мала місце із люстрацією, яка згодом була визнана ЄСПЛ незаконною. В обґрунтування необхідності прийняття досліджуваного законопроекту зазначалося зокрема: «станом на 2019–2021 роки студентів віком 25 років і старше було близько 40 тис. чоловік. У 2022 році таких студентів стало 106 тис.» [14]. Таким чином, до повномасштабного військового вторгнення налічувалося близько 40 тис. чоловіків-студентів від 25 років (серед них, вочевидь, була й значна кількість осіб віком від 30 років), які навчалися не для отримання відстрочки від мобілізації та не зловживали своїми правами. Однак у випадку прийняття проекту Закону України «Про внесення змін до статті 23 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію», вказаним особам (тим, хто розпочав освіту пізніше року досягнення здобувачем освіти 30-річного віку, а також тим, хто здобуває непослідовну освіту) буде скасовано відстрочку від мобілізації. Тож, запропоновані зміни вплинуть не лише на тих, хто намагався шляхом здобуття освіти уникнути мобілізації, а й на тих, хто добросовісно здобуває освіту.

Чи можливе досягнення легітимної мети іншими, більш справедливими та індивідуалізованими заходами? Відповідь – так. Для цього необхідним є посилення контролю за якістю надання освіти навчальними закладами та за відрахуванням осіб, які не виконують навчальний план. У такому разі суб'єкти, які намагаються шляхом певних недобросовісних дій уникнути обов'язку несення військової служби, будуть своєчасно відраховуватися із закладів освіти внаслідок, зокрема, порушення норм академічної доброчесності. Безумовно, такий підхід є більш складним для впровадження, адже він вимагає низки правових та організаційних заходів. Водночас, його реалізація дозволить уникнути «колективної відповідальності» та уніфікованого підходу, внаслідок якого країна може втратити високо-кваліфікованих спеціалістів в різних сферах діяльності.

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Право освіти не є абсолютним і може підлягати певним обмеженням, що впливає як з норм міжнародного права, так і з норм національного законодавства. Будь-яке обмеження права повинне проходити трискладовий тест, виключенням не є й зміни, запропоновані законопроектом № 9672. У випадку прийняття відповідного закону, на наше переконання, можуть бути дотримані такі елементи тесту як законність та легітимна мета. Однак вимога необхідності в демократичному суспільстві не буде дотримана повною мірою, адже досягнення легітимної мети є можливим за допомогою більш справедливих та індивідуалізованих заходів, які не передбачатимуть скасування відстрочки від мобілізації для осіб, які добросовісно реалізують своє право на освіту та не зловживають відповідним правом (посилення контролю за якістю надання освіти навчальними закладами та за відрахуванням осіб, які не виконують навчальний план). Подальші розвідки у цьому напрямку є перспективними та необхідними для вироблення оптимального варіанту правового регулювання суспільних відносин, пов'язаних з реалізацією права на освіту.

Список використаних джерел:

1. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до статті 23 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію». URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1955208> (дата звернення: 11.09.2023)
2. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 11.09.2023)
3. Загальна декларація прав людини: Міжнародний документ від 10.12.1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 11.09.2023)
4. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права: Міжнародний документ від 16.12.1966. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text (дата звернення: 11.09.2023)
5. Протокол до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: Міжнародний документ від 20.03.1952. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_535#Text (дата звернення: 11.09.2023).
6. Конвенція з подолання дискримінації в освіті: Міжнародний документ від 14.12.1960. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_174#Text (дата звернення: 11.09.2023).
7. Яремчук В.Д. Право на освіту в системі прав людини. *Конституційні права і свободи людини та громадянина в умовах воєнного стану*: матеріали наукового семінару (23 червня 2022 р.) С. 299–302.
8. Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію: Закон України від 21.10.1993 № 3543-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12#Text> (дата звернення: 11.09.2023).
9. Проект Закону України від 04.09.2023 № 9672 «Про внесення змін до статті 23 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію». URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=76724 (дата звернення: 11.09.2023).

10. Романова О.М. Юридичні аспекти мобілізації в Україні. *Часопис Київського університету права*. 2023. № 1. С. 73–78.

11. Довідник із застосування статті 2 Протоколу № 1 – Право на освіту. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/Guide_Art_2_Protocol_1_UKR (дата звернення: 11.09.2023).

12. Антонюк О. І. «Трискладовий тест» для оцінки правомірності втручання у право власності. *ВІСНИК НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2019. Випуск 2 (42). С. 80–85.

13. Рішення Конституційного Суду України про офіційне тлумачення статей 58, 78, 79, 81 Конституції України та статей 243-21, 243-22, 243-25 Цивільного процесуального кодексу України від 13 травня 1997 року № 1-зп/1997. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-97#Text> (дата звернення: 11.09.2023).

14. Гамалій І. Близько 60 тис. чоловіків використали здобуття вищої освіти для уникнення мобілізації, – Веніславський. URL: https://lb.ua/society/2023/09/03/573189_blizko_60_tis_cholovikiv.html (дата звернення: 11.09.2023).